



Потенційні небезпеки релігійної ситуації в Україні

Розвиток релігійної ситуації в Україні в контексті потенційної сек'юритизації та політизації православ'я, зменшення релігійного плюралізму та зростання консервативних настроїв

Березень 2019



Про ПАКС (РАХ)

РАХ (ПАКС) латинською мовою означає мир. Понад 60 років ПАКС співпрацює з людьми в (пост) конфліктних регіонах та зацікавленими громадянами для створення справедливих і мирних спільнот у світі. ПАКС працює над захистом цивільного населення, незалежно від політичних поглядів та віросповідання. Нашою метою є закінчення конфліктів та запровадження миру. Ми також працюємо на міжнародному рівні, щоб запобігти конфліктам та обмежити виробництво, торгівлю та використання зброї. У своїй діяльності ми передусім керуємося принципами солідарності та людської гідності, оскільки ми вважаємо, що кожен має право на життя позбавлене страху і насильства. У 2017 р. ПАКС спільно із партнерами із Міжнародної кампанії з ліквідації ядерної зброї (ICAN) отримав Нобелівську премію миру.

Про аналітичну записку

Аналітична записка підготовлена на замовлення голландської миротворчої організації ПАКС на основі доступних вторинних джерел та експертних інтерв'ю. Публікація створена в рамках діяльності ПАКС спрямованої на краще розуміння релігійної ситуації в Україні, зміцнення релігійного плюралізму, охорони прав релігійних меншин та запобіганню конфліктам, які несуть в собі релігійне підґрунтя.

Автор

Денис Брильов

Співпраця

Андрій Корнійчук (Програма Східної Європи та Євразії ПАКС)

Фото на обкладинці

Ліцензія Creative Commons

Подяка

ПАКС висловлює глибоку подяку експертам, які на різних етапах дослідження допомогли в його успішній реалізації.

У разі запитань та уваг просимо звертатися, написавши на info@paxforpeace.nl.

Зміст

Сек'юритизація православ'я (та релігійного питання в цілому)	4
Зменшення релігійного плюралізму та зростання консервативних настроїв	6
Висновки	10

Розвиток релігійної ситуації в Україні після подій Євромайдану, втрати Криму та військового конфлікту на сході сформував певні загрози та ризики. Серед цих загроз можна виокремити наступні:

Сек'юритизація православ'я (та релігійного питання в цілому)

Конфлікт з Росією, активне використання останньою релігійних важелів (у вигляді УПЦ (МП)¹) для впливу на внутрішньополітичну ситуацію в Україні та внутрішньополітичні причини (майбутні президентські вибори) призвели до переведення релігійного питання в політичну площину, та зміщенню акценту на зв'язок питання існування "національної церкви" з національною безпекою. Таким чином відбулася *ек'юритизація православ'я* в Україні. При цьому сама логіка сек'юритизації передбачає формування образу ворога, яким в даному випадку виступає Росія, РПЦ та, певною мірою, УПЦ (МП). Про це свідчать неодноразові виступи президента П. Порошенка, в яких він підкреслював, що головне значення Томосу полягає у відриві від Москви: "Прочь от Москвы – это Томос, Прочь от Москвы – это сильная украинская армия"². Віднесення релігійного питання до одного смислового ряду з армією та мовним питанням також відобразилося і в передвиборчій компанії діючого президента. "Армія, мова і віра – це не гасло. Це формула сучасної української ідентичності. Армія боронить нашу землю. Мова боронить наше серце. Церква боронить нашу душу" заявив П. Порошенко в щорічному посланні до Верховної ради³ та написав в своєму Твіттері⁴. У зв'язку з цим більшість експертів вважає, що основною рушійною силою змін в релігійному середовищі виступає саме передвиборча компанія в президенти України, і можна очікувати зменшення релігійних конфліктів (або переходу їх в латентну форму) після виборів, коли влада вже не буди розглядати релігійний чинник в контексті його мобілізаційного потенціалу.

На думку багатьох спостерігачів об'єднавчий собор перетворився на легалізацію УПЦ КП, її своєрідний "ребрендинг"⁵. Від УПЦ (МП) були присутні лише 2 єпископа, хоча звернення до патріарха Варфоломія підписали 10 єпископів УПЦ (МП). Предстоятелем нової помісної церкви був обраний Епіфаній, "права рука" патріарха Філарета, причому частина духовенства УПЦ КП та всі представники УАПЦ голосували за іншого кандидата в предстоятелі, представника УПЦ (МП) митрополита Симеона. Це може вказувати на появу в лавах нової Православної церкви в Україні внутрішньої опозиції (прихильники митрополита Михаїла з УПЦ КП, єпископи УАПЦ та

¹ В тексті використовуються наступні скорочення: УПЦ (МП) – Українська православна церква (Московського патріархату), УПЦ КП – Українська православна церква Київського патріархату, УГКЦ – Українська греко-католицька церква, УАПЦ – Українська автокефальна православна церква, ПЦУ – Православна церква України, РПЦ – Російська православна церква.

² Порошенко: слова "Прощай, немытая Россия" стали в Украине мемом. Президент во Львове перечислил события, ведущие к разрыву с Россией //

https://lb.ua/news/2018/12/08/414467_poroshenko_slova_proshchay_nemityaya.html

³ Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2018 році» // <https://www.president.gov.ua/news/poslannya-prezidenta-ukrayini-do-verhovnoyi-radi-ukrayini-pr-49726>

⁴ <https://twitter.com/poroshenko/status/1042673802390503424>

⁵ Архімандрит Кирило Говорун: «Якщо буде переглянуто Статут, буде переглянуто Томос» // https://lb.ua/society/2018/12/18/415253_arhimandrit_kirilo_govorun_yakshcho.html?fbclid=IwAR0DL7A2MmR-5tuPovW8UHkwWtJxEuvru4KHMw_vPOXeJ8UhNmBQ_iz6DaQ

представники УПЦ (МП)), наявність якої може бути використане як в конструктивний, так і деструктивний спосіб у наявному церковному конфлікті.

Таким чином, ця заява демонструє неготовність з боку політичної влади України визнати суб'єктний характер УПЦ (МП), та бажання звести складні внутрішньоцерковні процеси виключно до зовнішнього тиску з боку ворожої держави. Про це, зокрема, свідчить виступ президента П. Порошенка, в якому той підкреслив, що відсутність на об'єднавчому соборі більшої кількості прихильників автокефалії з лав УПЦ (МП) є наслідком тиску з боку РПЦ⁶. Подібне ставлення з боку влади до однієї з двох⁷ основних православних церков України вкрай ускладнює державно-конфесійний діалог і обумовлює негативний прогноз подальшого розвитку релігійної ситуації – перш за все, в сфері майнових конфліктів між двома православними юрисдикціями. Окрім того, можна прогнозувати намагання подальшої маргіналізації УПЦ (МП) в публічному дискурсі з боку нового очільника ПЦУ митрополита Епіфанія, відомого своєю антиросійською позицією⁸. Слід зауважити, що на своєму першому служінні в якості голови ПЦУ 16 грудня в Михайлівському соборі митрополит Епіфаній не помянув патріарха Кирила, що може свідчити про обрання їм розриву церковного спілкування з РПЦ ще до його встановлення⁹. Водночас, у подальших своїх виступах Епіфаній перейшов до більш виваженої риторики, що дає підґрунтя сподіватись на утримання ПЦУ від прямих конфліктів з УПЦ (МП).

Варто зауважити, що всупереч (або завдяки) медійному дискурсу, в якому УПЦ (МП) позиціонується як “п'ята колона”, тиску з боку безпекових структур та влади, УПЦ (МП) певною мірою консолідувалася, на що вказує участь лише двох ієрархів в об'єднавчому соборі (безумовно, тиск з боку проросійських сил всередині УПЦ (МП) та спонсорів на кшталт В. Новинського не слід відкидати). На консолідацію також вказує той факт, що, відповідно до звіту керуючого справами УПЦ (МП) митрополита Антонія, УПЦ (МП) завершує 2018 р. з позитивною динамікою за всіма статистичними показниками¹⁰. Окрім того, більшість експертів вважають, що очільник УПЦ (МП) Онуфрій зберігає контроль над церквою, і позиція УПЦ (МП) в міжконфесійних відносинах буде визначатися саме ним. Таким чином, при збереженні існуючих тенденцій з великою долею вірогідності можна прогнозувати поглиблення розколу серед українських віруючих, маргіналізацію УПЦ (МП) та її стигматизацію як “п'ятої колони”.

⁶ Порошенко: Ми недооцінили вплив РПЦ на дочірні структури // <https://www.pravda.com.ua/news/2018/12/16/7201409/?fbclid=IwAR2MJWcONTITp7dTUu30M6tiUc7drcAteoiL4tKJzJsGmSSeNM4uRTsq5So>

⁷ Після об'єднавчого собору 15 грудня 2018 р. в Україні існують УПЦ МП та Православна церква в Україні (ПЦвУ) Константинопольського патріархату.

⁸ Митр. Епіфаній. Чи довго ще в українських душах буде нишпорити рука Москви? // <http://rivne-cerkva.rv.ua/news/2614-chi-dovgo-shche-v-ukrajins-kikh-dushakh-bude-nishporiti-ruka-moskvi.html?fbclid=IwAR2XJSBYn0eWsmiDXGTf6kcaT8aSduJftrO3k2-7W9E50c9xdlibWHHCg>

⁹ Епіфанія помянули в Константинополі, а он проігнорировал Кирилла // <https://www.bbc.com/ukrainian/news-russian-46585475>

¹⁰ За рік в Українській Православній Церкві зросло кількість парафій і монастирів // <https://pravlife.org/uk/content/za-rik-v-ukrayinskiy-pravoslavniy-cerkvi-zroslo-kilkist-parafiy-i-monastyriv>

Зменшення релігійного плюралізму та зростання консервативних настроїв

Створення “державної” церкви може призвести до обмеження релігійних свобод для решти релігійних організацій, та зменшення релігійного плюралізму, яким Україна вигідно відрізняється від інших країн пострадянського простору та Східної Європи. Певними утисками релігійної свободи по відношенню до УПЦ (МП) можна вважати заборону військовим капеланам УПЦ (МП) у співпраці з Нацгвардією¹¹ та Міністерством оборони¹². На думку окремих експертів, це логічний крок з боку держави в умовах гібридної війни з Росією, і він не є обмеженням релігійної свободи. З іншого боку, на цю ініціативу держави гостро відреагував один з лідерів юдейської громади України Яків Дов Блайх¹³, який зараз очолює Всеукраїнську раду церков і релігійних організацій (ВРЦіРО):

“Якщо є священнослужителі, які порушують закон, попри їхню належність до тієї чи іншої церкви, то на це є правоохоронні органи, які змусять цих людей виконувати закони, притягатимуть їх до відповідальності. А якщо говорити, що людина, яка служить у церкві, не має права на капеланство, тоді говорять і про те, що ті, хто є парафіянином Московського патріархату, не повинні служити в армії. Так виходить? Але ж це абсурд”¹⁴.

Суперечливу реакцію з боку представників релігійних організацій викликали законопроекти № 5309 про перейменування релігійних організацій, центр яких знаходиться в країні-агресорі (набув чинності 26 грудня 2018 р.) та № 4128-д “Про внесення змін до деяких законів України (щодо підлеглості релігійних організацій та процедури державної реєстрації релігійних організацій зі статусом юридичної особи)” (набув чинності 17 січня 2019 р.). Як заявив Яків Дов Блайх,

“Необхідність держави підтримати нову церкву створює небезпеку, що держава може не зрозуміти свого місця. Тобто після закінчення процесу (утворення церкви) їй не варто втручатися у ці питання. Ми відчуваємо небезпеку зараз через ухвалення в Україні закону, який зобов'язує церкву (УПЦ МП) перейменуватися. Тобто держава за церкву хоче вирішувати те, як їй називатися... Я був упевнений, що це не пройде, а якщо

¹¹ Аваков заборонив брати священників УПЦ МП капеланами //

<https://www.pravda.com.ua/news/2017/08/17/7152458/>

¹² В УПЦ МП заявили, що Генштаб розпорядився не пускати її капеланів //

<https://www.pravda.com.ua/news/2018/11/8/7197645/>

¹³ Подібна гостра реакція з боку п. Блайха може також бути пов'язана з нещодавним скандалом, пов'язаним з викриттям в приміщенні киевської синагоги підслуховуючого обладнання, встановленого співробітниками Національного антикорупційного бюро України (НАБУ) (див.:

http://sinagoga.kiev.ua/node/13709?fbclid=IwAR1uEOgbP_u0oseq0K1tw4u2tL74rk8c8TmVhVWX9jTciMq6zD1VSHnAWFg)

¹⁴ Яків Дов Блайх: Проситиму президента, парламент почекати із виконанням закону про перейменування УПЦ МП // <https://glavcom.ua/interviews/yakov-blayh-prositimu-prezidenta-radu-pochekati-iz-vikonannyam-zakonu-yakiy-zobovyazuje-pereymenuvati-upc-mp-557969.html?fbclid=IwAR26s6U-CrXn91rbv63ohTXsJ-vcBHqoKu6PzXwYkNBneBL8vdkhEfOVqw>

пройде, то я був упевнений на 100%, що президент не підпише цей закон тому, що це суперечить Конституції України. Це дуже небезпечно.”¹⁵.

З обережністю реагує на дії держави протестантська спільнота України. На думку представників протестантської спільноти, саме цим був обумовлений візит президента П. Порошенка до Українського біблійного товариства 13 лютого 2019 р., де відбулася зустріч з головами найбільших протестантських церков України¹⁶. З іншого боку, на тлі об'єднувальних процесів в православному середовищі відбулася спроба реалізувати подібний сценарій серед протестантів. Міністерство юстиції у День Соборності 22 січня 2019 р. було зареєстровано громадську спілку «Всеукраїнський Собор», до складу Духовної Ради якої увійшли головуючий у Раді євангельських протестантських церков України, старший єпископ Української Церкви християн віри євангельської Михайло Паночко, голова Всеукраїнського союзу церков євангельських християн-баптистів Валерій Антонюк, Старший єпископ Української вільної церкви християн євангельської віри Василь Райчинець, голова Української християнської церкви «Нове Покоління» Андрій Тищенко, єпископ Собору незалежних євангельських церков України Анатолій Калюжний та інші керівники релігійних організацій. Координатором «Всеукраїнського Собору» було обрано Секретаря Ради національної безпеки і оборони України Олександра Турчинова¹⁷. На думку окремих експертів, ця ініціатива є проявом інструменталізації релігійного питання в Україні напередодні президентських та парламентських виборів.

Окрім того, існують побоювання, що виникнення “національної церкви” за допомогою держави може призвести до зустрічного процесу клерикалізації суспільного життя з боку окремих конфесій, перш за все – новоствореної Помісної церкви України. Наприклад, як зауважує М. Кемпер, мілітаризація і сек'юритизація православ'я гальмує розвиток ліберального і громадянського богослов'я, яке критично досліджує, а також забезпечує місце для ролі церкви в історії і сучасності, для діалогу з релігійними дисидентами¹⁸. Таким чином, існує небезпека, що нова (Помісна) церква України буде настільки ж реакційною і одержимою “традиційними цінностями”, як і РПЦ (та її українська “дочка” УПЦ (МП)), з якою вона буде конкурувати. Аналогічні занепокоєння висловлює і К. Щоткіна, вказуючи на те, що поява і становлення української помісної Церкви майже напевно буде пов'язане із зростанням консервативних настроїв не тільки в Церкві, але й у суспільстві в цілому¹⁹. З іншого боку, на думку окремих експертів, “одержавлення” ПЦУ не відбудеться, оскільки основною ознакою цього процесу є фінансування конкретної церкви з боку держави, а цього в Україні не відбувається.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Сьогодні Президент України Петро Порошенко відвідав Дім Біблії //

<https://www.ukrbs.org/index.php/novyny-ubt/135-prezident-ukrajini>

¹⁷ Євангельські церкви і громадські діячі заснували «Всеукраїнський Собор» //

https://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1950%3A1&catid=34%3Aua&Itemid=61&lang=uk

¹⁸ Kemper M. (2018). “Streit um die Orthodoxie der Ukraine: die Risiken der kirchenpolitischen Eskalation,” *Osteuropa*, 68, 8-9: 143-154.

¹⁹ Щоткіна К. Після Томосу: що чекає на Церкву і суспільство //

https://risu.org.ua/ua/index/expert_thought/authors_columns/kshchotkina_column/72760/

Загроза згорання релігійного плюралізму тісно пов'язана із інструменталізацією “релігійного питання” з боку політичної еліти²⁰, використання релігійного фактору з політичними цілями, з чим погоджуються майже всі опитані експерти. Оскільки утворення помісної церкви значною мірою являло собою політичний проект, однією з цілей якого була консолідація українського суспільства перед зовнішніми та внутрішніми загрозами, то з боку певних суспільних груп почалися закиди в адресу УГКЦ щодо неучасті цієї церкви в об'єднавчому процесі. Від намагань негайно “загнати” греко-католиків та московських православних до об'єднаної церкви застерігає авторитетний представник греко-католицької громади України М. Маринович, вказуючи на помилковість подібної нетерплячості та тривалість об'єднавчого процесу²¹.

Об'єднана православна церква напевно буде посилювати свої позиції в західному регіоні України, що може визвати певну напругу між ПЦУ та УГКЦ, враховуючи латентний конфлікт, який і так існував між УГКЦ та УПЦ КП²². Також наразі незрозуміло, як новостворена ПЦУ буде вибудовувати свою політику щодо греко-католиків, зокрема яким буде ставлення до поширення УГКЦ на “нетрадиційних” територіях. Певні перестороги по відношенню до ПЦУ з боку УГКЦ можна побачити у виступі предстоятеля УГКЦ бл. Святослава на зустрічі з послом Королівства Нідерландів в Україні Едуардом Хуксом 18 грудня. Як заявив очільник УГКЦ, об'єднавчий собор є важливим, історичним моментом в житті України, але важливо, щоб за процесами, які відбуваються в житті православних церков України стояла не просто зміна вивіски, а зміна якості²³.

Щодо подальших відносин між ПЦУ та УГКЦ думки залучених експертів розходяться – від констатування вичерпаності ресурсу УГКЦ в подальшому зростанні соціальної бази, до прогнозування експансії УГКЦ на Схід України. Водночас можна констатувати позитивну оцінку з боку УГКЦ надання автокефалії ПЦУ та загалом об'єднавчому процесу серед православних церков.

Таким чином, існує певна небезпека збільшення консервативних/фундаменталістських настроїв в українському суспільстві, зменшення релігійного плюралізму, підйом релігійного націоналізму та релігійно вмотивованого насильства. Конфліктогенним фактором також виступають спроби з боку окремих релігійних організацій використовувати патріотичну риторику з метою зміни status quo та переформатування релігійної мапи.

Відбувається поступове розмиття експертної об'єктивності, коли експерти-науковці виступають безпосередніми учасниками міжрелігійних протистоянь, використовуючи свій експертний статус для просування інтересів окремої релігійної групи/об'єднання та утворення “мови ненависті”.

²⁰ Див., наприклад: (2018)ю “ ‘Einfach orthodox?’ Ukraine: die Gläubigen und die Gesellschaft,” *Osteuropa*, 68, 8-9: 119-138.

²¹ Маринович М. Об'єднавчий собор: уникнути рецидивів минулого й забезпечити майбутнє // https://risu.org.ua/ua/index/expert_thought/authors_columns/mmarynovych_column/73892/?fbclid=IwAR2UBVtbctzDrMsiz8ewyofF19LQgeCtHFvSevxJ65vEet_klQ5KyDCLGr4

²² Релігійний фронт. Чому і як УГКЦ виступає проти УПЦ КП на боці Московського патріархату // <http://kyivpravosl.info/2015/04/24/relihijnyj-front/>

²³ Глава УГКЦ прокоментував результат Об'єднавчого собору // https://www.pravda.com.ua/news/2018/12/18/7201613/?fbclid=IwAR0mmV7ikOMQVF0f7Rh0vzQsbrb2PyGIDS1NQ_K6233HLeb51GiXpVLPaw4

Прикладом подібної загрози може бути аналітична доповідь до щорічного послання Президента України до Верховної ради України²⁴ Національного інституту стратегічних досліджень (НІСД)²⁵, в якій без посилань на першоджерела наголошується, що "...в зоні АТО УПЦ (МП) відкрито підтримала терористів", окрім того стверджується, що "сотні тисяч віруючих та понад 500 парафій уже перейшли в Українську Православну Церкву Київського Патріархату", що протирічить фактичним даним, згідно яким протягом 2014-2018 рр. відбувся перехід приблизно 70-80 парафій²⁶.

Серед другорядних небезпек можна виокремити, перш за все, зростання впливу мілітаризованих неоязичницьких груп, тісно пов'язаних з добровольчими батальонами (добробатами)²⁷. Хоча на думку опитаних експертів, суттєво вплинути на релігійну ситуацію в цілому неоязичницьки групи не здатні, але можуть приймати участь в окремих акціях із силовою складовою.

Ще однією небезпекою є діяльність в Україні транснаціональних ісламістських мереж з представників різноманітних джихадистських груп (від представників "Імарата Кавказ" та бійців антиасадівських угруповань до прихильників "Ісламської держави"), також пов'язаних з добробатами. Підсилення подібних груп пов'язано, в першу чергу, з тривалим конфліктом всередині мусульманської спільноти України, який внаслідок Євромайдану та АТО на сході України та підсилення трафіку джихадистів з Туреччини через Україну в європейські країни набув більш гострої форми. За оцінками самих колишніх бойовиків, на території України може перебувати кілька сот учасників бойових дій на території Сирії та Іраку. Концентрації в Україні нелегалів-джихадистів (переважно з країн колишнього Радянського союзу) сприяє кілька чинників. Серед них: 1) поширеність в Україні російської мови, спільної для вихідців з пост-радянського простору, 2) переконаність у тому, що Україна не видає іноземців країнам походження, 3) нейтральне ставлення до мусульман, 4) легкість отримання підроблених документів для безперешкодного пересування. Фактично, Україна сьогодні являє собою тимчасовий притулок для тих, кого спіймали в Туреччині і вислали в Україну²⁸.

Також можна спостерігати намагання з боку представників кримськотатарського меджлісу, які були змушені покинути Крим, зокрема, Уповноваженого Президента України у справах кримськотатарського народу Мустафи Джемілева, приватизувати "ісламське питання" вже в "континентальній" Україні²⁹. Внаслідок подібних дій можна прогнозувати загострення конфлікту між найбільшим об'єднанням українських мусульман Духовним управлінням мусульман України (ДУМУ) на чолі з Ахмедом Тамимом, з одного боку, та Меджлісом з підтримуючими його

²⁴ Аналітична доповідь до щорічного послання Президента України до Верховної ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2018 році». – Київ, 2018.

²⁵ З 31 липня 2018 р. Інститут очолює Ростислав Павленко, колишній заступник Голови Адміністрації Президента України, ідеолог створення автокефальної церкви в Україні.

²⁶ Лелич М. Принять на веру: что мешаает православным приходам переходить из одной церкви в другую // <https://daily.rbc.ua/rus/show/prinyat-veru-meshaet-pravoslavnyum-prihodam-1537813292.html>; Бойко М. РПЦ = ФСБ // http://vgolos.com.ua/articles/rpts-fsb_305058.html

²⁷ Перун на базі полку Азов. Спортивний турнір на честь перемоги Святослава над Хазарією. AZOV media // https://www.youtube.com/watch?time_continue=25&v=lcYMOaw9MLc

²⁸ Сергацкова К. На шляху з ІДІЛ: як колишні бойовики «Ісламської держави» опиняються в Україні, Громадське // <https://hromadske.ua/posts/kolishni-boioviki-islamskoi-derzhavi-v-ukraini>

²⁹ Інтерв'ю Юлії Литвиненко. Гість Мустафа Джемілев. від 3 листопада 2018 року. Телеканал Прямий // <https://www.youtube.com/watch?v=RLjC9skXvig>

мусульманськими групами (представниками Хизб ут-Тахрір, кримськотатарськими салафітами та ДУМУ “Умма”³⁰ (DUMU-Umma)) – з іншого.

Висновки

Розглядаючи основні небезпеки розвитку релігійної ситуації в Україні, можна казати про те, що сьогодні більшість важелів впливу на ситуацію має влада України. Якщо влада буде

- утримуватись від спроб юридично обмежити права певних конфесій (наприклад – “з керуючим центром в країні-агресорі”),
- ретельно дотримуватись діючих законів України в майнових суперечках між конфесіями, та
- жорстко реагувати на намагання місцевої влади стати на бік однієї чи іншої конфесії, то конфліктний потенціал можна буде значно зменшити.
- На думку більшості опитаних експертів, активне використання релігійного чинника у внутрішній політиці в будь-якому разі зменшиться після президентських виборів в березні, та остаточно – після парламентських виборів восени.

Окрім української влади, свою роль в запобіганні сползання в міжрелігійний конфлікт може зіграти влада Росії, хоча, звичайно, і Київ, і Москва, розглядають релігійний вимір конфлікту через призму своїх більш широких стратегічних цілей. Тобто вони, ймовірно, будуть робити кроки для сприяння міжрелігійної гармонії тільки в тій мірі, в якій вони вирішать укласти більш загальну мирну угоду. Однак, якщо Київ і Москва зроблять узгоджений поштовх для припинення конфлікту, їм необхідно буде вжити заходів для пом'якшення наслідків релігійної поляризації, яка стала характерною рисою українського суспільства з початку “Революції гідності”³¹.

Ключову роль у збереженні певного релігійного балансу має відігравати Всеукраїнська рада Церков і релігійних організацій (ВРЦіРО), яка за час свого існування випрацювала певні механізми межконфесійного діалогу між конфліктуєчими конфесіями (зокрема, об'єднуючи в своєму всі три конкуруючі православні юрисдикції), та перетворилась на унікальний діалоговий майданчик для переважної кількості релігійних об'єднань та груп. При цьому, участь ВРЦіРО гарантує, що в діалозі будуть задіяні всі конфесії України. Водночас, не слід очікувати, що ВРЦіРО буде втручатися в внутрішньоправославний конфлікт між ПЦУ та УПЦ (МП).

³⁰ Духовне управління мусульман України “Умма” на чолі з Саїдом Ісмаїловим, афілійоване з асоціацією Альраїд, українським відгалуженням міжнародного руху “Братів-мусульман”.

³¹ Manko J., Miller A. 2018. “Ukraine’s Church Politics in War and Revolution,” in O. Oliner (Ed.), *Religion and Violence in Russia: Context, Manifestations, and Policy*, June 2018, a Report of the CSIS Russia and Eurasia Program, pp. 256.